

ГНОСЕОЛОШКИ МОДЕЛИ ГЕОГРАФСКИХ ПРОУЧАВАЊА ОДНОСА ПРИРОДЕ И ДРУШТВА

Мирко Грчић

Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд, Србија

Апстракт: Рад представља ретроспективни преглед теорија и концепција о односу човека и природе, које су утицале на развој географске мисли и у одређеним историјским условима задобијали улогу научних парадигми. У вези с тим, предметни, методолошки и гносеолошки преображај друштвене географије има објашњење у концепцији о структури научних револуција Т. С. Куна.

Кључне речи: Географија, антропогеографија, културна географија, теорија, парадигме.

Увод

Многи мислиоци, од античких времена до данас, покушавали су да дефинишу онтолошку структуру света, да утврде закономерности његовог функционисања. То претпоставља разматрање улоге природних фактора у историјском развоју друштва и територијално диференцирани, т. ј. географски приступ. Циљ овога рада је да укаже на филозофске концепције и научне парадигме, које се односе на универзално и вечно питање - зашто се односи и везе у систему човек-природа на различитим местима дешавају различито? То питање претпоставља разматрање улоге природних фактора у историјском развоју друштва и територијално диференцирани, т. ј. географски приступ. Због тог проблема и с тим циљем, антропогеографија је и настала као наука. Међутим, позиционирање географије као синтезне или мостовске науке између природних и друштвених наука, поставило је низ методолошких проблема, који се тичу природне и друштвене суштину човека и покретачких снага друштвено-географског процеса, као процеса настајања, развоја, функционисања и нестајања друштвено-географских система. У историји људске мисли појављивале су се велике научне синтезе, које су као комете обасјавале те проблеме и снажно покретале научну мисао напред. Такве шире теоријске синтезе важиле су у одређеним раздобљима и у одређеним научним круговима или «школама» као научне парадигме или модели мишљења, до појаве нових.

Антички универзализам

Универзалистичка (холистичка) концепција проистекла је из покушаја античких мислилаца, да осмисле закономерности веза унутар јединственог материјалног света. Припадници милетске или јонске натурфилозофске школе (VI в. пре н. е. до II в. н. е.), покушавали су да с наивно-материјалистичким хипотезама

објасне природне и друштвен појаве. Наука је тада још била недиференцирана и монолитна. Ова школа је значајно проширила сазнања о географском простору. То је био први значајан корак од митолошких (теогонских) тумачења ка природно-материјалистичким (космогонским) хипотезама. Милетски филозоф *Анаксимандер* (610–546. г. п. н. е.) бавио се географским описима и картографијом (израдио прву географску карту “насељеног света”), те га многи сматрају оцем географије. Тек после њега јасније су се испољила два правца у античкој географији: филозофско-теоријски (општегеографски) и историјско-путописни (регионално-географски).

Представници првог правца били су Хекатеј, Ератостен, Птоlemeј и други. Они су изучавали Земљу у целини, њен положај међу другим небеским телима, облик и размере. *Хекатеј* (550–480. г. п. н. е.), је саставио прву географску карту тада познатог света, и уз њу описе природе, етничког састава, обичаја и начина живота становништва земаља Средоземља. Географска знања и математичке методе, омогућили су мислиоцима из Милетске и Питагорејске школе да праве значајне закључке и уопштавања. *Парменид* (475–? п. н. е.), оснивач елејске школе, први је изнео хипотезу, да земља има лоптаст облик. *Еудокс* (IV в. п. н. е.) је математичким путем израчунао растојање између две звезде са различитих места на Земљи. На основу добијених резултата је израчунао обим Земље на 70.000 km. *Ератостен* (273–192. п. н. е.) је доказао лоптаст облик Земље и израчунао њен радијус и обим. *Хинарх* (II в. п. н. е.) је увео картографску мрежу са степенима. Конкретна знања о географском простору имала су различиту намену – за општу оријентацију – географске карте; за пловидбу и путовање на копну – упутства и схеме (*ges periodos* – перипли и периегези). *Птоlemeј* (90–168) је у свом “Упутству из географије”, изједначио географију и картографију а хорографију разматра као регионалну географију (знања о државама). Таблице које је саставио, с подацима о размештају многих географских објеката у координатној мрежи и велики број карата, биле су богат извор географских знања до Великих географских открића.

Други правац су развијали тзв. „логографи“ или путописци. Овај правац унапредили су Херодот, Полибије, Посидоније а нарочито Страбон. Њихова дела су регионално-географског карактера, али због њихове изразито антропоцентричне преокупације, и научног интереса за кључна питања на сложеним релацијама друштво-природа-привреда, можемо их сматрати претечама антропогеографије и културне географије. *Херодот* (484–425. г. п. н. е.) је написао дело „Историја“ по географском принципу – као регионалну историју Средоземних и Црноморских обала, Мале Азије, Сирије, Египта, Вавилоније и Персије, Скитије, увек узимајући у обзир услове регионалне средине, првенствено рељефа (Херодот, 1980). *Тукидид* (око 455–396. п. н. е.), у својој „Историји пелопонеског рата“ је закључио, да се најчешће мењало становништво природно обдарених области. То су Тесалија, Беотија и велики део Пелопонеза, где су народи релативно млади. Док је Атика, при сиромаштву свог земљишта, сачувала своје много старије становништво. Ту разлику Тукидид је објашњавао тиме, што богатије земље побуђују освајачке инстинкте завојевача, и што племена, која живе у плодородној природи изнутра слабе, зато што вишак богатства доводи до изздајања из становништва појединих личности, које ступају у унутрашње раздоре међу собом, што води ка слабљењу држава и олакшава продор завојевача. *Страбон* (око 63 г. п. н. е. – око 23. г. н. е.), римски географ грчког порекла, у свом делу „Географија“ у 17 књига, бавио се описивањем земаља, њихове природе, етничког састава, културе и историје. Истакао је да су разуђене обале и рашчлањен рељеф Европе повољни за разноликост начна живота, како цивилизованих тако и ратничких народа.

Паралелно се развијао филозофски материјалистички поглед на свет, у духу географског детерминизма. *Хипократ* (око 460–377 г. п. н. е.) је у свом делу “О

врстама ваздуха, воде и места”, поделио екумену према климатским условима на три појаса: хладни северни (Скитија), умерени “најпријатнији” (Грчка) и жарки “суви” (Азија) и из тога извео прву карактерологију народа. Осим физичко-географских фактора истицао је и значај историјских услова, пре свега “закона” и “облика владавине”. *Платон* (428–347 п. н. е.) и *Аристотел* (384–322 г. п. н. е), су посматрали природу и људско биће са дијаметрално различитих филозофских позиција – идеализма и материјализма. Аристотел је направио прву синтезу у области климе и рељефа у књизи “Метеорологија”, а о народима и њиховим обичајима, материјалној и духовној култури – у књизи “Политика”. Филозоф-стоик *Посидоније* (II–I в. п. н. е.), покушао је да објасни нивое културног развика народа тезом о улози климе. Сматрао је да се код заосталих народа севера (Келти, Германи) живот руководи емоцијама, страстима, а код цивилизованих житеља југа (Грци) – разумом.

Природно-историјски материјализам епохе просветитељства

Просветитељска филозофска антропологија XVIII в., карактерисала се прелазом од филозофије, која је разматрала суштину односа човека и бесконачног света, ка историографској антропологији, у којој су та иста питања разматрана кроз однос према историјском процесу, његовим развојним тенденцијама, циљу и људским могућностима. Географски материјализам је у доба ренесансе и просветитељства имао идеолошки значај, учењем о јединству природе и човека, јер се косо с религиозним догматизмом, који је оштро раздвајао природу и човека. *Жан Боден* (1530–1596) је истакао значај географских знања за разумевање историје и истакао утицај природе на карактер народа. Идеју о неопходности обједињавања опште и регионалне географије истакао је *Бернхард Варенијус* у књизи „Geographie generalis“, 1650. године. *Монтескје* (1689–1755), аутор једног од ремек дела просветитељског рационализма XVIII в. – *О духу закона* (Монтескје, 1957, с. 28–29), истакао је идеју, да су за сваки народ потребни одговарајући закони, који се “морају налазити у тачном складу са својствима народа, за којег су они установљени”. А та “својства народа” зависе углавном од услова климата. Утицајима климата посветио је XIV књигу дела *О духу закона* и сматрао га важним, јер “карактер духа и страсти веома се разликују у различитим климатима” (Монтескје, 1957, т. I, с. 331). Климат, под којим је подразумевао просечну температуру датог места, обликује физичку и духовну структуру човека, али тај утицај опада у мери развоја цивилизације. Већи значај добијају тада други чиниоци, као што су величина земље, начин добијања средстава за живот (лов, сточарство или земљорадња), религија, обичаји, трговина и т. д. Монтескје је приписивао одлучујући значај “општем духу” датог народа, који се обликује историјски под утицајем сплета разних чинилаца.

Кондорсе (1743–1794) у свом делу *Историјски преглед развика људског ума* (Condorcet, 1957, с. 5), истиче да човек у свом цивилизацијском развоју показује систематски прогрес у прилагођавању и ослобађању од природних услова. Теорија прогреса Кондорсеа је типична манифестација просветитељског оптимизма, вере у моћ науке и њене добре резултате. Ослобађање од природних услова, доводи до промена у структури друштва. Наука се брже шири и развија у хетерогеном друштву.

Жан Жак Русо (Rousseau J. J., 1712–1778), у делу „Друштвени уговор“, је истакао да се друштвени поредак ослања на законе, који ипак нису, као што је тврдио Монтескје, само природни већ и друштвени. Услед тога треба разликовати људску културу и натуру, “колективно постојање” од индивидуалног, и “треба проучавати не толико људе, колико човека” (Русо, 1949). То је утицало на француску „географију човека“ (geographie humaine).

Историозофска и културозофска мисао

Немачка историозофска мисао се суштински разликовала од француске концепције просветитељства. *Хегел* (1770–1831) је у својој „*Филозофији историје*“ третирао природу “као област, у којој се обрће дух, (зато што) она чини његову суштинску и неизоставну подлогу” (Hegel, 1958, t. I, c. 119-120). Дух историје, који се појављује у облику природе, чини, да “његове поједине творевине постоје одвојено – посебност је форма природног постојања”. Те природне разлике треба пре свега сматрати за особите могућности саморазвоја духа. На тај начин он ствара своју географску подлогу. Ипак, Хегел не говори у целини о географском региону као спољашњем седишту народа, него о природном типу терена и његовим везама с типом и карактером народа, који је “дете дате територије” (Hegel, 1958, t. I, c. 121).

Хердер Г. Ј. (1744–1803) у свом делу *Мисли о филозофији историје* одбацио је механицистичке визије света, замењујући их виталистичком или органицистичком визијом, с којом се повезивало другачије поимање природе, чији симбол је постала разнородност природе, а не једнородност закона који њоме управљају. Према Хердеру читав свет је као велики организам, у којем је све међусобно повезано услед деловања ирационалне виталне силе, која прожима сваки делић природе. Друштво, исто као и свет, није створено по узору на машину, него је то организам у процесу непрестаног раста. Историја се налази на продужетку природног процеса. Свет, тј. два његова дела, природа и историја, чине јединство подређено природном закону “усађеном у суштину ствари”. Та теза је слична тврдњи о јединству човека с остатком природе. За Хердера историја је у суштини “чиста природна историја људских снага, деловања и токова” (Herder, 1962, t. II, c. 170). На његова разматрања о односима људских карактера и институција према одређеним природним условима, позивао се у XIX веку прекурсор антропогеографије К. Ритер, па чак у неком смислу и Ф. Рацел.

У даљем развоју геокултурозофије, једни аутори били су оријентисани на *геокултурну глобалистику* и бавили се теоријом културно-географске поделе светског простора, без прецизирања граница. О. Шпенглер је говорио о великим културама, Н. Данилевскиј о културно-историјским типовима, А. Тојнби о цивилизацијама, Л. Гумиљов о суперетносима. У истраживању других аутора можемо сустрести појам „субекумена“ као стабилне коалиције култура с јединственом религиозно-филозофском традицијом – западно-хришћанске, источно-хришћанске, исламске. Л. Мечников је показао, како је формирање великих цивилизација, било везано за хидрографске објекте – најпре за велике реке, потом Средоземно море и коначно, после Великих географских открића, за океан (Мечников, 1889/1995).

Други су одређивали невелике уско специјализоване ареале, у којима су вршили специјална теренска истраживања. У етнографским истраживањима, посебно у америчким, била је разрађена концепција *културних ареала* (culture area) или области, која се повезује с именима О. Мејсона (дао класификацију индијанских племена), Е. Сепира и К. Виселера. Такође се развија културозофска топологија, која истражује културне кругове на релацији Север – Југ или Исток – Запад (нпр. Макс Вебер је упоређивао западне и источне религије). Полазећи од динамичке анализе културних простора, развио се *дифузионизам* и теорија миграција, у којима су истакнути проблеми миграција културних елемената, њиховог распрострањења.

Филозофија природе немачког романтизма

Немачки романтизам с почетка XIX века, ослањао се на пантеистичку филозофију Баруха Спинозе, из седамнаестог века. Пантеизам Спинозе, будући за романтичне природњаке важан извор инспирације, третира свет као јединство, укида

супротност материје и идеје, природе и духа, Бога и природе. Немачка филозофија природе с почетка XX века полазила је од тоталног погледа на свет, названог “природа” или “универзум”.

Ф. Шелинг (1775–1854) је у својим радовима истакао тезу о јединству космоса, а такође о самореализацији апсолутног бића у појединим знаковима природе (Schelling, 1856, I-III). Идеја универзума, спаја два међусобно супротна света: материјални и духовни. Материја и дух у њој постају јединство, захваљујући којем постоје организми као целисходни производ природе. Цела природа је већ оживљена духом, и то “идентичним” за све њене облике. Целисходност је реална и “не спада она у наше произвољне, него у наше нужне представе” (Schelling, 1856, II. 41).

Х. Стивенс је развио концепт, по којем “читава природа чини један организам”. Један од главних доказа, да је разноврсни данашњи свет био од почетка целовит, по мишљењу Х. Стивенса је појава магнетизма, који чини јединство супротности. Магнетизам је особина читаве природе и “осовина стварања света”. Живот се појавио, како је тврдио Стивенс, у месту највеће удаљености од магнетне осе, тј. у близини екватора. Тамо је плануо “божански огањ” и родио се дух Земље, што доводи до закључка, да “сваки живот мора имати почетак у околини Екватора и ширити се ка оба пола”. Стивенс је указао на бројне вулкане и земљотресе који се јављају у екваторијалном делу Земље, а такође на бујност тамошњих облика живота. То сведочи о “поносу силе”, коју је природа достигла у тој екваторијалној ширини (Steffens, 1822, с. 215). Из неорганске природе, спонтано је постао органски свет, укључујући и човека као најсавршенији производ природе у којем организација достиже своје савршенство и у којем се огледа читав космос. Стивенс такође третира људско друштво, посебно државу, као целовит организам.

Оживљени универзум је утицао на разматрања К. Ритера о месту човека у свету и његовом односу према природи. Примећивање божанског елемента у природи, и обрнуто - природних особина у божанствености, доводи до географског телеологизма, који је дао антропогеографији карактеристичну метафизичку димензију.

Географски детерминизам и антропогеографија

Географија је стала на чврсте научне основе, захваљујући делима немачких географа Александра фон Хумболта и Карла Ритера, у првој половини XIX века. Овде је било много упрошћеног природног детерминизма, али они су ипак положили темељ систематском изучавању проблема “Земља – човек”.

Александар Хумболт (Alexander von Humboldt, 1769–1859) се бавио проучавањем „хармоније између различитих сила природе“ („космоса“) и тиме поставио темеље физичке географије и физичке антропогеографије. Био је велики противник ропства и расизма и поборник идеје *грађанина света* - омиљеног концепта великог песника Гетеа (Göthe). Овај концепт није се уклапао у ондашњи либерализам и стварање националних држава, али је касније био стимулисан свешћу *глобалног човека*, као дела ширег хуманистичког концепта. Хумболт је био заступник холизма у географији на релацији опште и регионалне географије и простора и времена у географији. Он је истакао тезу да се целина не може спознати само истраживањем делова, јер је она нешто више од збира делова. Из тога је закључио, да географија није сума резултата позајмљених из других наука, него самостална наука.

Карл Ритер (1779–1859) је, полазећи од телеолошке тезе о сврсисходности и посебној мисији људског бића, дошао је до концепта „Земља као дом човека“. За Земљу као планету отвара се осим природног постојања много важнија намена – утицај на духовни свет. Наиме, Земља “не привлачи нашу пажњу зато, што је небеско

тело, него зато, што је седиште људског рода”, т.ј. „велика установа васпитања људског рода“ (Ritter, 1862, с. 9). Такво третирање Земље пратила је теза да се “историја не развија поред природе, него се садржи у њој самој”. У складу с тим узвишеним циљем, Земља је морала од свог постанка бити одговарајуће уређена и организована. Такав циљ нису могле реализовати силе материјалне природе, већ је то дело божанске замисли (провиђења). Човек мора спознати „промисао Божију“ садржану у сваком делу света; остваривање те промисли доводи до хармоније између човека и природе и усавршавања човека. Земља је на тај начин, „дом васпитања човечанства“. Целина, делови и њихови узајамни односи, по Ритеру, су продуховљени „одозго“, они дугују своје постојање вишем начелу. При томе, он је телеологију користио као средство, да би представио Земљу и њене делове (ландшафте, пределе) као целовиту творевину. У ставовима К. Ритера, нашао је свој израз универзализам и антропоцентризам епохе немачког природњачког идеализма. Иако његови ставови нису увек исправни, стваралаштво Ритера сматра се основом антропогеографске науке, која је увела нове методе за дубље анализе, солидну синтезу и управљање географским простором.

Фридрих Рацел (1844–1904), је формулисао концепт антропогеографије базиран је на енвјајронментализму (географском детерминизму) и еволуционизму (социјал-дарвинизму), који полази од чињенице да сваки организам, па и друштвени, не егзистира у празном простору, него у тоталној средини, која није неутрална према том „организму“. Рацел је истакао да: “Географски погледи (разматрање спољњих услова) и историјско објашњење (разматрање развитка) морају, на тај начин, ићи руку под руку. Само из јединства једног и другог може се добити садашња оцена нашег предмета” (Ratzel, 1889, с. 13-14). У Рацеловој концепцији, антропогеографија је с једне стране наука о природној условљености човечанства, а с друге - наука о распрострањењу човека. Природној условљености човека посвећен је први том *Антропогеографије* (1889), а други том (1891) – његовом распрострањењу. Проблем природне зависности прожима такође проблеме распрострањења. Рацел је под антропогеографијом подразумевао науку о размештају људи на Земљи и о “узајамним односима између Земље и људског живота који се у њој продукује и репродукује” (Ratzel, 1889, с. 13 и 14). Из таквих ставова је изведена геополитичка теза о јединству „крви и тла“ (Blut und boden). Географске чиниоце је изједначавао *notabene* с природним чиниоцима и истраживао њихов утицај на живот народа, на њихову историју. Основна покретачка сила историјског кретања (die geschichtliche Bewegung) је биолошки развој који се изражава у расту органске масе, у природном прираштају и унутрашњем кретању. Значај географских услова за кретање историје човечанства најбоље одражавају категорије положаја (die Lage) и простора (der Raum). Рацел је уважавао положај као најважнију географску карактеристику, у значењу величине и форме простора, припадности одређеној већој територији или међусобним утицајима са суседним просторима. За Рацела као антропогеографа, главни проблеми биле су зависности човека (човечанства) од природе (тла), зависности између држава и народа на Земљи, између појединих географских чинилаца и историјских догађаја. Рацел међу природне чиниоце убраја земљу, море, климат, положај и простор (површину). Површина Земље третирана је као арена кретања, распрострањања органског света укључујући и човека.

Следбеници географског детерминизма у Америци били су Елен Черчил Семпл, Елсворт Хантингтон, Алберт Пери Бригхем и други. Географски детерминизам и енвјајронментализам су се одразили на развој еколошке антропологије и културно-еколошког приступа. Супротан приступ разматра људе као модификаторе земље (од енгл. - modifiers). Творац *модификаторског правца* био је Џорџ Перкинс Марш (1864), који је обратио пажњу на измене које западни човек производи у

околној средини, у складу са западнохришћанском традицијом, да се помаже богу да заврши стварање.

Позитивизам и друштвени еволуционизам

На развој антропогеографије значајно су утицали методолошки правци у друштвеним наукама као што су позитивизам *Огиста Конта* (A. Comte, 1830-42, 1909), друштвени позитивизам *Х. Т. Бекла* (1821–62) и друштвени еволуционизам *Ч. Дарвина* (C. Darwin, 1876; 1906). Бекл је у делу *Историја цивилизације Енглеске*, истакао да се човечанство развија по неким сталним правилима. Тим развојем управљају духовни и физички закони, због тога треба истраживати оба поретка, јер “историја се не може снаћи без природних наука” (Buckle, 1862, т. I, с. 6). По мишљењу Бекла, на људски род најјаче утичу четири главна физичка чиниоца, тј. климат, храна, тле и опште природне појаве. Последња од тих категорија, делује углавном на представе човека, оспособљавајући га за неке узлете и обрте мисли и даје на тај начин неку посебну боју његовим религијским представама, уметности, књижевности, једном речју свеколиким појавама људског духа. Три остала чиниоца, и то климат, храна и тле не садрже ту врсту непосредног утицаја на човека, него су “извор најтежих последица у погледу опште организације друштва”, јер оне разликују народе како у друштвеном тако и у расном погледу (Buckle, 1862, т. I, с. 90 и 93). Ако пак за индикатор прогреса цивилизације узмемо степен победе људског духа над силама природе, тада ће се показати, да су духовни закони важнији од физичких закона.

Чарлс Дарвин (1809–82) је стајао на становишту да су све врсте живих бића, постале од других врста путем природног одабирања, јер свеколике промене како у органском тако и у неорганском свету, резултат су закона еволуције а не сврсисходне интервенције „одозго“ (Darwin, 1906). Главни узрок промена су животни услови, који могу утицати на живи организам посредно или непосредно. У раду *О пореклу човека*, Дарвин пише да промењивост у домену грађе тела и умних способности су “резултат тих истих општих узрока и управљају њима они исти биолошки закони, којима подлежу остали организми” (Darwin, 1906, с. 2). Ипак у мери цивилизацијског развоја, по Дарвину, човек је све мање зависан од природних услова.

Херберт Спенсер (1820–1903), је у монументалном 10-томном *Систему синтетичке филозофије*, изложио принципе друштвеног еволуционизма. Спенсер је пошао од принципијелног јединства света и закона који њиме управљају, као једне од премиса теорије друштвеног развоја. По њему, прави предмет научних истраживања није нека изолована област, него свет као развојна целина. Издвојио је три фазе и три врсте еволуције: неорганску, органску и надорганску, између којих су се дешавали прелази неосетним корацима (“by insensible steps”). Закони све три фазе еволуције су једни те исти, али се појаве више фазе не могу редуковати на ниже форме. Друштво је такође део природе, дакле “организам”. У складу с начелном филозофском тезом о јединству света, “принципи” или “општи закони” организације биолошких и друштвених организама су једни те исти. Прилагођавање човека колективном деловању, у мери насељавања Земље, врши се захваљујући друштвеним институцијама. Што је више људи, тим више морају бити организовани, у складу с општим законом, да прираст масе узрокује компликовање структуре и диференцијацију функција.

Друштвени еволуционизам је израстао из позитивистичког натурализма. Историја човечанства сматрана је као одраз историје природе, или просто природна историја. Географска истраживања човека и света базирана су на онтолошком јединству и методологији природних наука.

Посибелизам и „географија човека“

Географија је у Француској имала тесне везе с хуманистичком методологијом и позитивистичком социолошком школом. Такође је било значајно учење *посибелизма* (фр. *possibilité* – могућност), да треба тежити само за оним што је могуће и остварљиво. Тај опортунистички правац је настао у француском радничком покрету у доба оснивања Друге интернационале. На тлу географије то значи да треба тражити могућности које пружа природа, а не нужности.

Емил Диркем (1858–1917), француски социолог, истакао је проблем теоријског и практичног дефинисања релација између појединца и друштва, уместо природе и човека. Тај проблем појавио се отуда, што је јединка сматрана за *finis nature*, што се чинило, да изван ње нема више ничега што би било достижно за науку. Од када је ипак схваћено, да “изнад појединца постоји друштво, које није биће номинално и увиђавно, него систем делујућих сила, постао је могућ нови начин објашњења човека”. Полазећи од кантијанског дуализма простора и времена, Диркем је одвојио „социјално“ од „просторног“, разграничивши тако објект социологије (објашњење социјалне структуре са тежиштем на социјалним процесима) од објекта географије човека (*géographie humaine*: објашњавање просторних структура са тежиштем на просторним процесима).

Пол Видал де ла Блаш (1845–1918) је сматрао, да главни предмет географије човека (*Géographie humaine*) мора бити сврсисходна делатност људи, усмерена на преображај средине. У процесима ширења екумене поједине људске групе створиле су одговарајуће нивое цивилизације и према конкретним могућностима (*possibilité*), различите начине живота (*genres de vie*) (Blache, 1922, s.107).

Појам друштвеног простора увео је у географију Макс Сор (Max Sorre) полазећи од радова Е. Диркема (крајем XIX в.) и радова чикашке школе екологије човека из двадесетих година XX века. Сор је у свом делу *Les fondements de la géographie humaine*, дефинисао тај појам као „активну форму прилагођавања људске групе средини” (Sorre, 1947-48, т. IV, с. 14). Делатност људи се базира не само на борби с разним формама и силама природе, него и на међусобној сарадњи. Друштво је зато производ и творац свог окружења.

Ж. Брин (J. Brunhes, аутор *Géographie humaine*, 1902), сматрао је да *географија човека*, у основи мора да се бави “материјалним производима делатности људи”, док сами људи, као покретљив и несталан елемент, могу имати значаја за географију само као “елемент насеља, места становања” (Brunhes, 1910, s. 40). Брин је увео у географију термин *насељеност*, којим је означио комплексну карактеристику насеља (типова кућа, архитектонских форми, оруђа, начина коришћења земље) и становништва региона (физичке и фолклористичке особине становника).

Јован Цвијић (1865–1927), српски географ, уочио је методолошки недостатак у антропогеографским делима Ф. Рацела и Ж. Бриана, да су усмерили пажњу више на начин запоседања територије и облике материјалне културе – привреду, насеља, куће, путеве и слично, док су их форме социјалне организације мање интересовале, духовна култура још мање, а о религиозним веровањима су често имали погрешне представе. Стога је енвајронментализам у антропогеографији ублажио хуманизираним и антропоцентричним приступом. Цвијић је пред антропогеографију Балкана поставио три кључна проблема: миграције, порекло становништва и психичке особине балканских народа. Уједно покреће проучавање типова и положаја насеља, начина живота и културних појасева. Његове главне идеје су добиле коначан облик у делу “*La Péninsule Balcanique, Géographie humaine*” (1918). Према речима француског географа Жил Сиона, оснивач српске антропогеографске школе географима је открио

нове видике и научио их тако племенитој примени географске методе, тако да његово дело није само од вредности по свом предмету, већ вреди још више по духу и оригиналности методе (Грчић, 2004). Такође, ово дело се може убројати у претече културне географије, коју је дефинисао К. Сауер.

Идеју о социјалној продукцији простора покренуо је Х. Лефевр (Lefebvre, 1991; 1994). Овај социјалфилософ је у својој „унитарној теорији“ покушао да изнађе теоријски оквир који би повезао два аспекта људске (друштвене) просторности: на једној страни *физички* (материјални), „објективни“ или „спољашњи“, и на другој страни *ментални*, „субјективни“ или „унутарњи“ аспект просторности. У циљу превазилажења такозваних материјалистичких и идеалистичких интерпретација простора, Лефевр је у средиште пажње поставио „*друштвени простор*“, као „трећи“ аспект људске просторности, који повезује остала два, али се не може редуковати ни на „материјални“ ни на „ментални“ аспект (Lefevr, 1994). Потом се појављује *концепт „умреженог друштва“* Кастелса (Castells), где су токови роба и информација у глобалној мрежи, значајнији него простор и положај (Грчић, 2011).

У географији је стекла популарност интерпретација друштвеног простора према теорији симболичне интеракције Е. Касирера (Wilson, 1980). Код Касирера анализа природе човека, полази од његових осећања, потреба и мисли, повезаних међусобно кроз интеракције. Симболичне форме су језик, уметност, религија и историја (Cassirer, 1953). Таква схватања простора блиска су *хуманистичкој интерпретацији* и појмовима иконографије и хегемоније комуникација Готмана (Gottman J.), топофилије (Yi-fu Tuan) и топоанализе, где се акценат ставља на интерпретацију културних појава, узрочне везе и дух места (Spiritus Loci). Хуманистичка географија, насупротив квантифициране позитивистичке науке, акценат ставља на културу, посебно духовну.

Хумана, социјална и културна екологија

Признајући улогу природне средине као чиниоца који обликује економску и културну структуру људских заједница, француски географи примећивали су ипак стално растући значај делатности човека за окружење. Тако су дошли до закључка да су релације између људских заједница и средине двосмерне, еколошке по тумачењу Е. Хекла (Haesckel, 1874). Појављују се појмови „културна екологија“ и „екологија човека“ (human ecology). У том смислу радили су амерички аутори К. Вислер, творца концепције *culture area*, и Џ. Стјуард, истраживач утицаја природне средине на човека и његову културу у одређеним местима.

Х. Бароу (Barrows, 1923), један од оснивача чикашке школе *хумане екологије*, полазећи од радова Џорџа Перкинса Марша, такође је наглашавао повезаност између људских заједница и њихове околине, истичући оне аспекте, који се тичу људског коришћења природних ресурса, а повезани су са друштвеним потребама и конкуренцијом. Услед динамике етноекосистема, дешавају се поремећаји (стресови) у систему етнос – средина, услед чега се развија адаптација етноса пределу (ландшафту) којег насељава, који га храни. У концепту *хумане екологије* Х. Бароуа наглашена је људска адаптација на утицаје околине, више него обрнута ситуација, у којој је околина детерминишући фактор у људском запоседању предела. Средина је посматрана имплицитно као скуп инпута који одређују ресурсе и постављају ограничења људској заједници. Адаптација се разматра кроз процесе концентрације, сегрегације, дифузије, миграције, еколошке инерције.

Еколошку концепцију Бароуа у почетку нису прихватили географи (због имплицитног географског детерминизма) већ социолози који су је користили као средство анализе макро обележја друштвене организације, са нагласком на просторне

односе у друштву. Нагласак се постепено померио са структурних на функционална обележја (Morgan R., 1980). У вези с тим развила се *геишталт* концепција у психологији и функционалистички приступ у социологији и антропологији. Радови социолога са Чикашког универзитета након Другог светског рата, пробудили су интересовање за примену еколошког концепта у урбаној и социјалној географији и културној екологији.

Културни еколози сматрају да успешнија цивилизација, постаје популационо већа. Увођењем пољопривреде, настале су социјалне промене које су узроковале комбиноване ефекте у становништву, привреди и животној средини. Услед вишка енергије створене аграрном револуцијом, становништво брже расте, долази до социјалних промена и развоја комплексних друштава и нових државних организација, које су у почетку биле оправдане потребом организације иригација поља и редистрибуцијом ресурса у време енвајронменталног стреса. Привреда је веома важан фактор који својим развојем мења еколошке услове. Дарвинова теорија о адаптацији живих организама променама средине је чиста метафора. Социјалне организације, слично органским врстама, мењају се са флукуацијама енвајронменталних стресова и услова, или се гасе у еколошки повезаном свету. Промењива средина креира ограничен скуп могућности или услова, у којима култура може наћи ресурсе или нестати.

Карл Батзер (Butzer, 1980) илуструје *културно еколошки приступ* тако што наводи енвајронментални стрес у древном Египту, као један од многих фактора који у међусобној комбинацији могу узроковати процес пропадања цивилизације. Батзер сматра да се цивилизације понашају као адаптивни системи пре него органски ентитети т.ј. са животним циклусом од рођења, раста и смрти. Цивилизације постају нестабилне „када бирократска врхушка има претеране захтеве у производном сектору... Опадање резултира у случају повезивања узајамно појачавајућих процеса, не из сенилизације или декаденције“ (Butzer, 1980, р. 517). У контексту георхеолошких истраживања успона и пада древног Египта и царства Аксум у Етиопији, Батзер полази од тезе да су археолошки локалитети део географског предела и представљају интегрални део хуманог екосистема. Примарни циљ је више него тумачење специфичних локалних архео-седентарних система: то је проучавање места као дела комплекса хуманог екосистема, са којим је друштво некад било у интеракцији просторно, економски и социјално (Butzer, 1981., р. 471).

Културна антропологија

Полазећи од динамичке анализе културних простора, развио се почетком 20. века *дифузионизам* и теорија миграција културних елемената. Дифузионизам је противуречан *еволуционизму*, који је разматрао јединствен светски процес културне еволуције, обраћајући мало пажње на географске „детаље“. Дифузионизам је у својој борби с еволуционизмом, истакао примат премештања над приматом развитака, т.ј. покушао је издвојити географску компоненту у културном процесу. Водећи аутори, који су поставили темеље дифузионизму, били су Е. Бернхејм и Л. Фробенијус. Овај други је основао Институт морфологије културе у Минхену 1920. г. и у Франкфурту 1925. године. У контексту развоја културне географије треба обратити пажњу на чињеницу, да морфологија културе има две димензије – *просторну* (културни круг, т.ј. комплекс културних карактеристика, које имају одређену просторну везу) и *временску* (културе пролазе кроз животне циклусе и стварају културне слојеве). Ф. Гребнер је дао посебно вредан допринос у развоју дифузионизма, у својој познатој књизи „Метод етнологије“ (1911. г.). Процес културне дифузије је у суштини географски. У основном процесу културне дифузије лежи акултурација. Можемо

рећи, да је културна дифузија територијална пројекција акултурације (Туровский, 2001).

У првој половини XX века *Франц Боас* (1858–1942), амерички антрополог, Јеврејин пореклом из Немачке, разобличио је заблуде расистичке краниологије и поделе између „примитивних“ и „цивилизваних“ култура. Представници различитих култура мисле различито, сматрао је он, али то није због разлика у умном развоју, него зато што је мишљење у целини одраз наследних традиција друштва из којег је издвојено, и средине с којом је у вези (Боас Ф., 1982). Боас је вршио емпиријска истраживања, која су противуречила америчком убеђењу о наследној „слабости“ и „мањој вредности“ одређених имигрантских националности, пошто се показало, да досељеници у САД, уз боље здравствене и економске услове, брзо јачају и изједначавају се са осталим становништвом. Његово убеђење да је *средина*, а не биолошка наследност главна детерминанта карактера и понашања човека, прихватили су неки од његових ученика и развили у теорију о *културном детерминизму*, која достиже крешендо у дебатама „природа против васпитања“ (nature versus nurture) (Monaghan J. and Just P., 2000).

Боас је одбацивао теоријске приступе еволуционизма и дифузионизма, и залагао се за теренска истраживања културног партикуларизма, т. ј. оних процеса који утичу на формирање специфичног културног стила. Теренска истраживања његових ученика потврђују закључке о културном релативизму, пошто огроман број разноврсних података, не могу да се упишу у строге теоријске схеме XIX века. Боасов метод се проширио у Енглеску почетком XX века. У то време у Оксфорду највећи ауторитет у антропологији био је Р. Р. Марет. Он је био конзервативни противник теренског рада. По Марету нема потребе да се изучава понашање дивљака на лицу места, „пошто исто понашање може да се види и у некој оксфордској сали за јавне наступе“. У стварности он је ипак, допринео популаризацији резултата истраживања, тако што је позивао истраживаче са терена да буду предавачи у његовом оксфордском семинару.

Културна географија

Културна географија као строга наука са својим методолошким апаратом настаје у првој половини XX века, када су истраживачи почели да синтетизују дуго сакупљани фактографски материјал о културној разноврсности екумене, да откривају узајамне везе и закономерности, конструишу географске моделе, с циљем да се на нов начин погледа на свет и промисли ток историје у просторо-временском континууму, супротан географском детерминизму и статичном хоролошком приступу у истраживањима особености распрострањења културних елемената и форми. Корифеји ове научне дисциплине били су амерички истраживачи Карл Сауер и Велингтон Џонс.

Карл Сауер (1889–1975) је сматрао да географски детерминизам није коректан, те да географију не треба дефинисати као истраживање утицаја околне средине, пошто не треба априори сматрати, да природни фактори раде при формирању културног слоја. Природни утицај, по његовом мишљењу, не треба ни потцењивати, ни негирати, али он не треба да буде у основи културно-географских истраживања. Уместо тога он предлаже *концепцију културног предела* (ландшафта), који се у његовој представи одваја од природног и састоји од творевина човека. Другим речима, акценат се преноси са изучавања утицаја природних услова (што је било карактеристично за рану антропогеографију и human geography), на културу, на људску делатност, која је самостални фактор обликовања предела. Он говори о три фазе развоја културне географије, почев од Хумболта: дескриптивној (земљописној), генетској (истраживање порекла појава) и упоредној (класификација региона). При

томе Сауер не уписује у ту еволутивну схему антропогеографију Ф. Рацела и географски детерминизам, пошто су они противуречни његовим представама о културној географији.

Сауер је схватао културну географију као део human geography – „англосаксонског“ по пореклу научног правца, који је заменио „германску“ антропогеографију и апсорбовао све хуманистичке географске дисциплине. *Калифорнијска школа* културне географије, коју је основао К. Сауер са сарадницима на универзитету Беркли, разматра људске творевине као појаве културног развоја по њиховом географском пореклу, после чега услеђује њихово распрострањење (дифузија). Та школа има тесне везе с дифузионизмом у антропологији. *Школа Средњег Запада* или Чикашка школа хумане екологије, разматра културне елементе као делове функционалних територијалних комплекса. Уместо еволуционистичког приступа калифорнијске школе, она предлаже функционалистички приступ. *Интегративни приступ* базиран је на истраживању територијалних особености културног процеса. Тиме су могући и структурни приступ, који претпоставља анализу размештаја културних форми и регионализацију територије, и еволуционистички приступ, који изучава распрострањење и дифузију појава, и функционалистички приступ, који истражује функционално јединство територијалних комплекса (Туровский, 2001).

К. Сауер је у чланку „Морфологија предела“ (1925) увео у културну географију појам „културни предео“. Према једној од дефиниција, карактеристичној за америчку школу, „културни предео – то је вештачки предео, који културне групе стварају, насељавајући земљу“ (Jordan, Rowentree, 1986, p. 440), или као „опипљиво сведочанство дате културе“ (Фелманн Ј., Getis А., Getis Ј., 1992, p. 10, 34). Постоји традиција да се посматра и описује пре свега видљива страна културног предела, његов спољашњи облик (appearance), као што је систем насеља, начин коришћења земљишта, предеона архитектура. Сваки тип културе оставља своје визуелне трагове на земаљској површини. Ако пратимо Сауера: „Конструкција предела укључује: 1) црте природне територије и 2) форме, које су настале у физичком пределу делатношћу људи, културни предео“ (Sauer, 1952). Појам културног предела, близак је појмовима „култивисаног“ или „антропогеног“ предела и марксистичком појму „очовечене природе“.

Културна географија се дели грански према културним групама у простору, нпр. географија религија, етничка географија, лингвистичка географија. Ипак, у целини културни регион (предео) је квинтесенција културне географије. Нове постструктуралистичке и посмодернистичке идеје, подстакле су формулисање тзв. „нове културне географије“, која уводи нове методолошке приступе, као што су хуманистички (бихејвиористички), радикални (критички), и нове теме које су карактеристичне за тзв. „културну транзицију“. Савремени културни предели су резултат људских делатности и одлука. Сами појмови регион, средина, предео (пејзаж, ландшафт) су производ људске свести. Сложени предели, који чине животну средину човека, често имају у суштини естетску или етичку димензију, која је у сцијентистичком приступу занемарена.

Хоролошка концепција

Крајем XIX века наступио је редукционизам и диференцијација географије на дисциплине. Појавила се потреба да се јасно дефинише предмет опште географије као самосталне науке, а не као конгломерата специјализованих дисциплина. То питање директно се односи на критеријум географичности објеката и метода њиховог изучавања. Хоролошка концепција потиче непосредно из филозофије *Имануела*

Канта (1724-1804). У кантовском поимању географија и историја обухватају целокупна наша знања о свету - простору и времену. Систематске географске студије требале су бити само корак до коначне синтезе читаве науке у категоријама просторне структуре географских простора или региона (Hartshorne, 1939). У складу с тим становиштем антропогеографија је тежила да спозна просторне аспекте узајамних веза природних и друштвених појава, и то не само њихов размештај, него такође организацију и интеракције. У центру интересовања нашао се човек, као друштвено биће, које истражује простор за своју егзистенцију. Проблем закона који управљају егзистенцијом човека у географском простору постао је начелни научни задатак антропогеографије, док је питање региона означило њен предмет истраживања.

Хоролошки принцип је распрострањен почетком XX века захваљујући радовима немачког географа *Алфреда Хетнера* (1859-1941). Изучавање специфике географских појава и закономерности њиховог развоја он је заменио разматрањем само „материјалног испуњеног простора“. „Разматрати ствари и процесе Земљине површине с хоролошке тачке гледишта – то значи схватати их не као такве и не у њиховом развоју у времену, него као испуњеност простора“ (Hettner, 1927). Тај принцип одбацује енвајронменталистичку узрочност и свођење географије на ниво „физичке географије“. Критеријум „географичности“ објеката, он је видео у њиховој вези с одређеним делом територије. Зато је географију назвао *хоролошком* науком, т.ј науком о размештају предмета у простору. Међузависност се на тај начин сводила на спољашње карактеристике а не на генетске и узрочно-последичне везе. Таква концепција била је погодна за војну географију, али не и за научно објашњење. Хоролошка географија је типична „географија објеката“ (природних и друштвених) која је створена за потребе војних операција. Према Хетнеру (1927), географија се дели на два дела: општу и регионалну. Он издваја и трећи део – упоредну регионалну географију, али га не сматра суштинским. Општа географија изучава просторни распоред одређених врста објеката на Земљи или њеним великим деловима. Регионална географија изучава скупове различитих врста појава у мањим деловима Земље. Коначан циљ географских дисциплина, укључујући и културну географију, подудар се с циљем географије као такве. То је достизање и схватање просторне диференцијације Земље. У суштини културно-географски приступ је хоролошки (Hettner, 1927).

Савремени географски метод базира се на хорологији, комбинованој са принципом комплексности и принципом регионализма. Поред општег хоролошког постоји и регионални хоролошки приступ (којег Хетнер није предвидео), тако да дисциплине као што су политичка, економска и културна географија, обухватају делове не само опште него и регионалне географије, тако да у свом називу имају реч „регионална“. *Системски приступ* омогућују да се регион посматра као комплексан систем (геосистем), али методолошки преферира физикализам, више него хуманистички и антропоцентрични приступ (Грчић, 2009).

Принцип регионализма

Принцип регионализма подразумева специфичну територијалну „целовитост“ природних и друштвених појава. Оригинална географска концепција „целине“ је у суштини интуитивна концепција функционалног региона, заснована у француској школи „географије човека“ (Видал де ла Блаш и други). Функционални регион је целовит скуп функционално повезаних објеката, природних и антропогених, на територијално дефинисаном делу површине Земље. Регион може бити формални (заснован на методу спознаје), функционални (заснован на критеријуму потреба) и планерски (заснован на људској пракси). Другим речима, „регион“ је инструментални

концепт који служи за систематизацију елемената човекове околине (формални регион); „регион“ је такође објективно постојећа целина у човековој околини (функционални регион); „регион“ је и начин рада човека, који служи за прилагођавање околине или њено мењање у циљу задовољавања потреба (планерски регион). У последњем значењу то је творевина која има материјалне и хуманистичке основе.

Ричард Хартшорн, сматра да су реално постојећи региони само државе, а сви остали су интелектуалне творевине. Хартшорн у књизи „Природа географије“ (Hartshorne, 1939) одбацује тезу о регији или пределу (ландшафту) као целовитој творевини, приписујући својство целovitости само биолошким организмима. Регионализам као форма регионалног правца у САД, карактерише се емпиризмом (без обзира на мноштво теоријских радова), разматрањем региона као територије, на којој коезистирају најразноврсније појаве и процеси. Ослањање на међузависност појава, по Хартшорну, не решава проблем, јер суштинско се не одваја од несуштинског. Ствар није просто у међузависностима, него у везама које стварају одређени тип целovitости. Анализе мреже узрочно-последичних веза на одређеној територији, без квалитативних истраживања целovitости предмета и његових разноврсних својстава, води ка принципу индивидуализације (уникалности) у географији, ка одрицању примењивости закона на географске објекте.

Културно-географска регионализација је поступак поделе простора на културне регионе (или регије); појављује се као виша форма регионализације. С културно-географском регионализацијом повезан је још један теоријски проблем – *индивидуалности* и *уникалности* региона. Донекле, сваки културни регион је уникалан, пошто представља непоновљив скуп карактеристика. То значи, да он мора имати своје сопствено име и место на карти – критеријуме индивидуалности. Ипак, на основу неких сличности региона, могућа је њихова типологија и таксономија (хијерархија). Разликују се три типа културних региона – *формални* (културни ареали), *функционални* или чворни (нодални) и *вернакуларни* или неформални региони.

Културни регион, као географски комплекс, схвата се као диференцирана територија, коју треба проучити са три аспекта: еколошког (везе и односи људи и природне средине), еволутивног (промене предела у времену) и регионалног (печат људских култура у простору као критеријум за културно-географску регионализацију).

Изучавање културног региона може се вршити по више параметара – *морфолошко-физиономском (пејзажном), генетском и функционалном.*

Са гледишта *морфологије*, културни регион садржи пејзажну (материјалну, физичку) и нематеријалну (духовну, информациону) компоненту. *Генетски* приступ подразумева проучавање историјских слојева – сведочанстава различитих епоха. *Функционални приступ* базира се на примени модела „центар – периферија“, који подразумева истраживање иновативних (централних) и традиционалних (периферних) образаца културе. При томе треба истраживати њихову комплементарност, више него наглашавати антагонизме и истицати „прогресивност“ центара и „заосталост“ периферија. „Ипак сенка субјективног расуђивања остаје“ (Туровскиј, 2001). Поједини културни предели постају објекат културног и природног наслеђа, у специјално заштићеним територијама.

Још један важан полазни параметар је *размер истраживања*. Културно-географска регионализација има своју таксономију, у којој се издвајају културно-географске јединице различитих нивоа. У првој апроксимацији можемо поделити свет на културне регионе (зоне) глобалног нивоа, тј. *цивилизације*. Ипак ту „регионалност“

treba razlikovati od konglomerata kultura kao što je Afrika, ili limbitrofnih (prelaznih) zona, kao što su Balkan, Kavkaz, Centralna Azija.

Закључак

Истраживање утицаја природних фактора на културно-историјски процес у глобалном и регионалном размену има дугу традицију, што само по себи говори о важности тог проблема. То питање било је од античких времена до данас, сложено поље на којем су се конфронтирале филозофске концепције и научне теорије, повезане с онтолошком структуром света и разумевањем закономерности његовог функционисања. Дуго сакупљање фактичког материјала о културној разноврсности екумене, довело је до покушаја да се синтетизује тај материјал, открију узajамне везе и закономерности, конструишу географски модели. Међутим, при свакој географској синтези појављују се методолошки проблеми – како ускладити номотетички и идиографски приступ, како превазићи супротности између холизма (универзализма) и редукционизма (хорологизма), између логичког позитивизма и феноменологије, како превазићи крајности два типа детерминизма – природног и културног. Због тога, сваки покушај да се створи слика света и осмисли ток историје у просторо-временском континууму, још много зависи од ауторског приступа, од стваралачке имагинације.

Литература

- Barrows, H. H. (1923). Geography as a Human ecology, *Annals of the A. A. G.*, 13, 1-14.
- Боас, Ф. (1982). *Ум примитивног човека*. Прев. Београд: „Просвета“. (Насл. оригинала: Boas, F. (1913). *The mind of Primitive man*. New York.)
- Brigham, A. P. (1915). Problems of Geographic Influence. *Ann., Assoc. American Geographers* 5, 3-25.
- Brunhes, J. (1910). *La géographie humaine*. Paris: Alcan.
- Buckle, T., (1862). *History of civilization in England I-II* (српски превод 1893-94).
- Butzer, K. W. (1980): Civilizations: Organisms or Systems? *American Scientist*.
- Butzer, K. W. (1981): Rise and fall of Axum, Ethiopia: A Geo-archeological interpretation. *American Antiquity*, Vol. 46, No. 3.
- Cassirer, (1953). Philosophy of symbolic form, I-III. *New Hawen, Yale Univ. Press*.
- Comte, A. (1830-1842). *Cours de philosophie positive*. Tm 4e, La partie dogmatique de la philosophie sociale. Tm 5e, La partie historique de la philosophie sociale. Tm 6e, La complément de la philosophie sociale et les conclusions généraux. Paris: Schleischer Freres.
- Comte, A. (1909). *Catéchisme positiviste ou sommaire exposition de la religion universelle*. Paris: Garnier Freres.
- Condorcet, A. (1957). *Skic do obrazu postepu ducha ludzkiego poprez dzieje*. Warszawa: PWN.
- Darwin, C. (1906; 1876). *The descent of Man and Selection in Relation to Sex*. London: J. Murray.
- Getis, A., Getis, J. (1992). *Human Geography. Lanscapes of Human Activities*.
- Hartshorne, R. (1939). *The nature of Geography*. Lancaster: Association of American geographers.
- Haeckel, E. (1874). *Anthropogenie oder Entwicklungsgeschichte des Menschen*. Leipzig: W. Engelmann.
- Hegel, G. W. F. (1951). *Filozofija povijesti*. Zagreb, (prev. V. D. Sonenfeld).
- Herder, J. G. (1962). *Mysli o filozofii dziejow, I-II*. Warszawa: PWN.
- Hettner, A. (1927). *Die geographie – ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. Breslau: Ferdinand Hirf.
- Huntington, E. (1929). *The Human Habitat*. New York. Nostrand Company.
- Jordan, T., Domosh, M., Rowentree, L. (1994). *The Human Mosaic: A Thematic Introduction to Cultural Geography*. 6th ed., N. Y: HarperCollins.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxfprd: Cambridge.
- Levi-Strauss, C., (1989). *Struktorna Antropologija*. (Prev. A. Habazin), Zagreb: „Stvarnost“.
- Marsh, G. P. (1864). *Man and Nature or Physicqal Geography as Modified by Human Action*. Ed. D. Lowenthal. Belknap Press ed., 1965. Cambridge: Harvard University Press.
- Monaghan, J. and Just, P. (2000). *Social and Cultural Anthropology – A very short introduction*.
- Morgan, K. R. (1980). *The Application of the Systems Approach in Geographical Research*. Department of Geography. Birmingham: Occasional publication.
- Ratzel, F., (1889). *Anthropo-Geographie I - Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*. Stuttgart.
- Ratzel, F., (1891). *Antropogeographie II – Die geographische Verbreitung des Menschen*. Stuttgart.

- Ritter, C. (1862). *Allgemeine Erdkunde. Vorlesungen an der Universität zu Berlin*. Berlin: G. Reimer.
- Русо, Ж. Ж. (1949). *Друштвени уговор – о пореклу и основама неједнакости међу људима*. Београд.
- Schelling, F. W. J. (1856). *Sämtliche Werke, Bd. I. - Neue Deduktion des Naturrechts, Bd. II. - Ideen zu einer Philosophie der Natur; Bd. III - Von der Weltseele*. Stuttgart und Augsburg: b.w.
- Steffens, H. (1822). *Beiträge zur inneren Naturgeschichte der Erde*. Breslau: J. Max.
- Sauer, K. (1952). *Agricultural Origins and Dispersals*. New York.
- Semple, E. C. (1903). *American history and its Geographic Conditions*. Boston.
- Semple, E. C. (1911). *Influences of Geographic Environment on the basis of the Ratzel's system of anthropogeography*. London: Constable and Co. Ltd.
- Sorrie, M. (1947-48). *Les fondements de la géographie humaine, 1-2*. Paris: Armand Colin.
- Speth, W. W. (1999). *How it came to be - Carl O. Sauer, Franz Boas and the Meanings of Anthropogeography*. Washington: Ephemera Press.
- Steward, J. H. (1955). *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. Urbana: University of Illinois Press.
- Tuan, Y-F. (1977). *Topophilia: A study of environmental perception, attitudes and values*. Englewood Cliff.
- Vidal de la Blache (1922). *Principes de géographie humaine*. Paris. Armand Colin.
- Wilson, B. M. (1980). Social space and Symbolic interaction. (ed.), J. Buttimer, D. Seamon. *The human experience of space and place, Crom Helm*, 135-147.
- Wissler, C. (1923). *Man and Culture*. New York: Thomas Y. Crowell.
- Грчић, М. (2004). Гносеолошки модел антропогеографије према концепцији Јована Цвијића и његова научна актуелност. *Демографија, 1*, стр. 25-48.
- Грчић, М. (2009). Теоријски концепт за проучавање цивилизација као друштвено-географских система. *Демографија VI*, 7-32.
- Грчић, М. (2010). Простор као филозофска и географска категорија. *Гласник (Herald), 14*.
- Диркем, Е. (1982). *Елементарни облици религијског живота. Тотемистички системи Аустралије*. (Прев. А. Мимица). Београд: Просвета.
- Мечников, Ј. И. (1995). *Цивилизација и велике историческе реке*. Москва, (прво изд. на фр. 1889. г.).
- Туровский, Р. (2001). *Культурная география: теоретические основания и пути развития*. – Веденин Ј. А., Туровский Р. (ред.). *Культурная география*. Москва: Институт наследия.
- Свијис, Ј. (1918). *La Péninsule Balcanique, Géographie humaine*. Paris. (Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије. Београд, 1966).

GNOSEOLOGICAL MODELS IN GEOGRAPHIC RESEARCH OF RELATIONSHIP BETWEEN NATURE AND SOCIETY

MIRKO GRČIĆ

University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/3, Belgrade, Serbia

Abstract: This paper is a retrospective review of theory and concepts about the relationship between man and nature, which influenced the development of geographical thought and in certain historical conditions have the role of scientific paradigms. In this regard, the subject, methodological and gnoseological transformation of human geography has an explanation in the concept of the structure of scientific revolutions of T. S. Kuhn.

Key words: geography, anthropogeography, cultural geography, theories, paradigms.

Introduction

Many philosophers, from ancient times until today, were trying to define the ontological structure of the world and to establish regularities of its functioning. This implies a consideration of the role of natural factors in the historical development of society and territorially differentiated, geographic approach. The aim of this paper is to indicate the philosophical and scientific conceptions and scientific paradigms which are referring to the universal and the eternal question – why relations and links in the man-nature system in different places are going in a different way? This question also discussed the aim of the natural factors in historical human development and spatial differenced, geographic approach. Because of this problem, and with same aim, Anthropogeography was appeared as a science. Position of Geography as a synthesis and interconnecting science between natural and social sciences, formatting few methodological problems which are dealing with natural and social human essences and force of human-geographic process, as a process of genesis, development, functioning and disappearing of human-geographic systems. In a history of human thought was appearing great scientific synthesis, which, like the comets, reflected those problems and hardly pushed scientific thought in progress. This larger theoretic synthesis were, in some times and in some science circles or schools, the scientific paradigms or models of thinking, till the appearances of the new one (Kuhn, 1962).

Ancient Universalism

Universalist (holistic) concept arose from attempts of ancient philosophers to develop regularity connections in the unique material world. Members of the Miletian or Ionian nature philosophic school (VI c. BC to II c. AC), they tried that with the naive materialist hypotheses to explain natural and social phenomenon. Science was still undifferentiated and monolithic. This school has significantly expanded its knowledge of the geographical area. It was the first significant step away from mythological (theogonic) interpretation to natural-materialistic (cosmogonist) hypotheses. Miletian philosopher *Anaximander* (610-546 BC) dealt with the geographical descriptions and cartography (created the first map of the "inhabited world"), and regarded by many as the father of geography. So, after his work had clearly differenced two directions in ancient geography: a philosophical-theoretical (general geographic) and historical-travels (regional-geographic).

Representatives of the first direction were Hecataeus, Eratosthenes, Ptolemy and others. They studied the Earth as a whole, its position among the other sky objects, the shape

and proportions. *Hecataeus* (550-480 BC) has compiled the first geographic map of the known world, and descriptions of nature, ethnic composition, customs and lifestyle of the population of the Mediterranean countries. Geographical knowledge and mathematical methods enabled the thinkers from the Milletian and the Pythagorean School to make significant conclusions and generalizations. *Parmenides* (475 -? BC), founder of the Eleatic school, first presented the hypothesis that the Earth has a spherical shape. *Eudoks* (IV c. BC) was mathematically calculated the distance between two stars from different places on Earth. The results calculated the circumference of Earth at 70.000 km. *Eratosthenes* (273-192 BC) proved the globular shape of the Earth and calculate its radius and circumference. *Hipparchus* (II c. BC) introduced the cartographic network levels. Specific knowledge of the geographic area had a different purpose - for general orientation – geographic maps; for navigation and a trip to the mainland - the instructions and diagrams (ges periodos). *Ptolemy* (90-168) has in its "Guidelines on geography" equaled geography and cartography, but chorography considered as a regional geography (knowledge about the states). Compiled Tables, with information about many geographic features in the grid and a large number of maps were a rich source of geographical knowledge until the Great geographical discoveries.

The second direction developed, so-called, "logographers" or travelers. This direction has been promoted by the Herodotus, Polybius, Posidonia, and especially Strabon. Their works have regional-geographical character, but because of their very anthropocentric concerns and scientific interests in key issues in complex relations of society-nature-economy, they can be considered as the precursors of anthropogeography and cultural geography. *Herodotus* (484-425 BC) wrote the "History" according to geographical basis - as a regional history of the Mediterranean and Black Sea coast, Asia Minor, Syria, Egypt, Babylon and Persia, Scythia, always taking into account the regional environment conditions, primarily the relief (Херодот, 1980). *Thucydides* (455-396 BC), in his "History of the Peloponnesian War" concluded that, most nations changing in the naturally endowed areas. These are Thessaly, Beotia, and larger parts of the Peloponnese, where were relatively young nations, while Attica, because of the poverty of their land, preserved their older populations. This difference Thucydides explained that, richer countries give rise to the conquering invaders instincts, and the tribes, who live in nature endowed areas become weak from inside, because excess wealth leads to separation from the people individual personalities, which enter into the internal divisions among themselves, which leading to weakening the state and facilitates penetration of the conqueror. *Strabon* (about 63 BC - around 23 year), the Roman geographer, by the Greek origin, in his work "Geography" in 17 books, was describing the countries, their nature, ethnic composition, culture and history. He pointed out that the jagged coastline and developed relief of Europe are favorable for diversity life, as civilized, also and the warlike people.

In parallel was developing a philosophical materialist view on the world, in the spirit of geographic determinism. *Hippocrates* (about 460-377 BC) in his book "The types of air, water and places" divided acumen by climatic conditions in three regions: the cold North (Scythia), moderate "most pleasant" (Greece) and an ardent "dry" (Asia), and from that promote the first characterology of people. Except physical-geographic factors he asserted the importance of historical conditions, especially "law" and "form of government". *Platon* (428-347 BC) and *Aristotle* (384-322 BC), observed nature and human being with diametrically different philosophical positions - idealism and materialism. Aristotle made the first synthesis in the field of climate and relief in the book "Meteorology" and about the people and their customs, material and spiritual culture - in the book "Politics". Stoic-philosopher *Posidonia* (II-I c. BC) tried to explain the levels of cultural development by the role of climate. He considered that the residual north people (Celts, Germans) life manages emotions, passions, but at the civilized inhabitants of the south (Greek) - reason.

Natural-historical materialism of the Enlightenment era

Enlightenment philosophical anthropology in XVIII century characterized the transition from philosophy which considered the substance of the relationship between man and the infinite world, towards historysophic anthropology, in which the same issues were discussed in relation to the historical process, its development trends, goals and human possibilities. Geographical materialism in the Renaissance and the Enlightenment era had ideological significance, as the doctrine of the unity of nature and man, because it conflicts with religious dogmatism, which is sharply separated the nature and man. *Jean Bodin* (1530-1596) emphasized the importance of geographic knowledge to understand the history and emphasized the influence of nature on the character of the people. The idea of the necessity of integrating the general and regional geography has been promoted in the *Varenius Bernhard's* book "Geographie generalis", from the 1650. *Montesquieu* (1689-1755), author of one of the masterpieces from the Enlightenment rationalism in XVIII century – *About the spirit of the law* (Монтескје, 1957, 28-29), asserted the idea that every people need the appropriate laws, which "must be in exact accordance with the properties of the people for whom they are established". And the "properties of the people" depend mainly on climate conditions. He devoted to impacts of climate part of the fourteenth book *On the spirit of the law* and considered it important, because "the character of the spirit and passion are very different in different climate" (Монтескје, 1957). Climate, under which he meant the average temperature of a given place, forms a physical and spiritual structure of man, but this influence decreases during the development trends of civilization. Greater significance get other factors such as size of country, method of obtaining the means of subsistence (hunting, farming or agriculture), religion, customs, trade and etc. Montesquieu attributed decisive importance of the "universal spirit" of a given people, which is formed historically influenced by a combination of various factors.

Condorcet (1743-1794), in his historical review of development of the human mind (Condorcet, 1957), points out that man in his civilizational development demonstrates a systems progression in the adaptation and release from natural conditions. Condorcet's theory of progress is typical manifestation of Enlightenment optimism, faith in the power of science and its good results. The release of natural conditions is leading to structural changes in the society. Science is rapidly expanding and developing in a heterogeneous society.

Jean Jacques Rousseau (Rousseau J. J., 1712-1778) in "Social Contract", pointed out that the social order is based on laws, which are not, like Montesquieu asserted, only the natural but also social. As a result, should be distinguished human culture and nature, "the collective existence" of the individual, and "should be studied not so much people, as a man" (Pyco, 1949). This pushed the French "Geography of Man" (Geographie humaine).

Historysophic and Culturesophic Thought

German historysophic thought was fundamentally different from the conception of the French Enlightenment. *Hegel* (1770-1831) in his "*Philosophy of History*" treated nature "as an area in which the spinning spirit, (because) makes its essential and indispensable base" (Hegel, 1958, I, 119-120). The spirit of history, which appears as nature, does that "some of his creations are separated - separation is a form of natural existence". These natural differences should primarily be considered for the special features of self-development spirit. In this way he creates his geographic base. However, Hegel does not discussed the whole geographical region as the outer seat of the people, but a natural type of terrain and his connections with the type and character of the people, who is "child of a given territory" (Hegel, 1958, I, 121).

Herder G. J. (1744-1803), in his research paper *Thoughts about philosophy of history* rejected the mechanistic vision of the world, and replacing them with vitalistic or organicistic vision, which is associated with a different understanding of nature whose symbol has become a diversity of nature, not florid laws which govern it. According to Herder the whole world is like a big organism, in which everything is interrelated due to the actions of irrational vital force that permeates every part of nature. Society, as well as the world, was not created on the model of the machine, it is organism in the process of continuous growth. History is on the extension of the natural process. World, or two his parts, the nature and history, are unity subordinated to the natural law, "seated in the heart of the matter". This approach is similar to the assertion of the unity of man with the rest of nature. For Herder, history is essentially a "pure natural history of human strength, action and flows" (Herder, 1962, II, 170). In its consideration of the relations of human character and institutions according to certain natural conditions, was called in the XIX century precursor of anthropogeography K. Ritter, and even in some sense and F. Ratzel.

In further development of geoculturesophic, some authors were oriented on geocultural globalistic and dealt with the theory of cultural-geographical division of the world space, without specifying borders. Spengler discussed about the great cultures, N. Danilevsky about the cultural and historical types, A. Toynbee about civilization, L. Gumilyov about super-ethnos. In the research of other authors we encounter the term "subecumena" as a stable coalition of cultures with unique religious-philosophical traditions - Western Christianity, Eastern Christianity, and Islam. Mechnikov presented that the establishment of great civilizations were related to hydrographic objects – first for the great rivers, then for the Mediterranean Sea and finally, after Great geographical discoveries, for the ocean (Мечников, 1889/1995).

Others were determined highly specialized ranges, where they performed a special field works. In ethnographic research, particularly in the U.S., was developed concept of *cultural area* or areas which are associated with name O. Mason (the classification of Indian tribes), E. Stalk and K. Viseler. It also develops culturesophic topology, which explores the cultural circles between North - South or East - West (Max Weber was comparing Western and Eastern religions). Starting from the dynamic analysis of cultural space was developed the diffusionism and theory of migration, in which are prominent the problems of migration of cultural elements and their distribution.

Philosophy of Nature by German Romanticism

German Romanticism of the early nineteenth century relied on the pantheistic philosophy of Baruch Spinoza, from seventeenth century. Pantheism of Spinoza, the romantic naturalists an important source of inspiration, treat the world as a unity abolish the opposite of matter and ideas, nature and spirit, God and nature. German philosophy of nature, from the beginning of the twentieth century, was based on a total view of the world, called "nature" or "universe".

F. Schelling (1775-1854) in his work emphasized the thesis of the unity of the cosmos, and also self-realization of the absolute being in some signs of nature (Schelling, 1856, I-III). The idea of the universe, connecting the two conflicting worlds: material and spiritual. Matter and spirit in it becomes unity, so, because of that organisms are appropriate product of nature. The whole nature has already revived the spirit, and "identical" in all its forms. Expediency is a realistic and "do not include it in our arbitrary, but necessary in our present" (Schelling, 1856, II, 41).

H. Stevens developed a concept according to which "all of nature makes an organism". One of the main evidence that the variety of today's world from the beginning was complete, according to H. Stevens is the appearance of magnetism, which makes the

unity of opposites. Magnetism is a property of the whole nature and "axis of creation of the world". Life emerged as Stevens argued, in place of maximum distance from the magnetic axis, near the equator. There was flashed "divine fire" and was born the spirit of the Earth, which leads to the conclusion that "all life must begin in the vicinity of the equator and spread to both poles". Stevens pointed to a number of volcanoes and earthquakes that occur in the equatorial part of the Earth, but also the vigor of the local life forms. This testifies to the "pride of force", which nature was reached in the equatorial width (Steffens, 1822). From inorganic nature, spontaneously became the organic world, including the man as the most perfect product of nature in which the organization reaches its perfection, and which reflects the whole cosmos. Stevens also focuses on human society, especially the state, as a complete organism.

Animated universe influenced the consideration of K. Ritter about the place of man in the world and his relation to nature. Recognizing the divine element in nature, and vice versa - the natural properties of the divinity, is leading to geographical teleologism, which gave to anthropology a characteristic metaphysical dimension.

Geographical Determinism and Anthropogeography

Geography stood on solid scientific basis, because of the works of German geographers Alexander von Humboldt and Karl Ritter, in the first half of the nineteenth century. There has been much simplified natural determinism, but they were laid the foundation of a systematic study of the problem "Earth - man".

Alexander von Humboldt (1769-1859) has studied "the harmony between the various forces of nature" ("Cosmos") and laid the foundations of physical geography and physical anthropogeography. He was a strong opponent of slavery and racism and supporter the idea of a *citizen of the world* - a favorite concept of the great poet Goethe (Göthe). This concept did not fit the liberalism from that time and the creation of national states, but later was stimulated by the consciousness of *global man*, as part of a broader humanistic concept. Humboldt was a representative of holism in geography, between the general and regional geography and space and time in geography. He pointed out the thesis that the entirety can't be known only researching the parts of it, because it is something more than the sum of the parts. From this he concluded that geography is not the sum of the results borrowed from other sciences, Geography is an independent science.

Karl Ritter (1779-1859) was starting from the teleological thesis of expediency and special mission of human beings, and came to the concept "Earth as the home of man". For the Earth as a planet opens up, except natural existence, some more important purpose - the impact in the spiritual world. In fact, the Earth "does not attract our attention as the orb (...), but because of it is the seat of the human race", or "Great educational institution of the human race" (Ritter, 1862). Such treatment of the Earth followed the theory that "history does not develop next to nature, it has to be sustained". In accordance with that sublime goal, the Earth has had since its genesis to be properly arranged and organized. This goal could not have realized the forces of material nature, so it is the work of divine ideas (providence). Human must comprehend the "providence of God", featured in every part of the world; realizes that providence leads to harmony between man and nature and human development. The Earth is in this way, "the home of mankind education". Entirety, parts and their mutual relations, according to Ritter, are spiritualized "from above", they owe their existence to a higher principle. He used teleology as a means, to represent the Earth and its parts (landscapes) as a complete creation. In the attitudes of K. Ritter, the universalism and anthropocentrism of the epoch of German natural idealism found its expression. Although his views are not always correct, Ritter's creativity was considered as the basis of

anthropogeographical science, which has introduced new methods for deeper analysis, solid synthesis and management of geographic space.

Friedrich Ratzel (1844-1904) was formulated the concept of geography based on environmentalism (geographical determinism) and evolutionism (social-Darwinism), which recognizes that each organism, as well as social, does not exist in empty space, but in the total environment, which is not neutral towards the "organism". Ratzel pointed out that: "The geographical perspectives (consideration of external conditions) and historical explanation (development review) must be like arm in arm. Only from the unity can be obtained from our present course" (Ratzel, 1889). In Ratzel conception, anthropogeography is, on the one hand the science of the natural interdependence of humankind, but on the other - the science of human distribution. Natural interdependence of human is presented by the first volume of *Anthropogeography* (1889), by a second volume (1891) - presented human distribution. The problem of the natural dependency also pervades problems of distribution. Ratzel the anthropogeography meant as science of the people distribution in the World and "mutual relations between the Earth and human life which is produces and reproduces" (Ratzel, 1889). From such attitudes is derived geopolitical thesis of the unity of "blood and soil" (*Blut und Boden*). Geographical factors are equated *notabene* with the natural factors and researched their impact on the people life, and their history. The main driving force of historical movement (*die geschichtliche Bewegung*) is a biological development, which is expressed in the growth of organic mass, the natural growth and internal movement. The importance of geographic conditions for the movement of human history the best reflects category of position (*die Lage*) and space (*der Raum*). Ratzel respected position as the most important geographical feature, in the meaning of the size and form of space, belonging to a larger territory or mutual influence to neighboring areas. For Ratzel, as the anthropogeographer, the main problems were depending on a man (humanity) from nature (soil), dependence between the states and nation on Earth, among the different geographical factors and historical events. Ratzel ranks as the natural factors: land, sea, climate, location and space (surface). Earth's surface is treated as an arena of movement, the dispersion of the organic world, including humans.

Followers of geographical determinism in America were Ellen Churchill Semple, Elsvort Huntington, Albert Perry Brigham, and others. Geographical determinism and environmentalism are impacting the development of ecological anthropology and cultural-ecological approach. The opposite approach considers humans as modifiers of the Earth. Creator of *modifications approach* was George Perkins Marsh (1864), who has paid attention to the changes that Western man produces in the surrounding environment, in accordance with Western Christianity tradition, that helps to God to complete the creation.

Positivism and Social Evolutionism

In the genealogy of the anthropogeography special place has positivism of *August Comte* (A. Comte, 1830-42, 1909), social evolutionism of *Darwin* (C. Darwin, 1876, 1906) and social positivism of *H. T. Buckle* (1821-62). Buckle in his book, *History of civilization in England*, presented that human development is caused by the fixed rules. This development is managed by the spiritual and physical laws, because of that we have to investigate both orders, because "history can't manage without nature sciences" (Buckle, 1862). According to Buckle, on the human race the strongest affect have four main physical factors: climate, food, soil and general natural phenomena. The last of these categories, mostly affected human perspectives, enabling him for some rise of and crafts of thoughts and gives a special color to his religious performances, art, literature, and all the phenomena of the human spirit. Three other factors, climate, soil and food, does not contain this kind of direct impact on humans, but they are "the source of the most serious consequence to the

overall organization of society" because they differ nations both socially and in terms of racial (Buckle, 1862, I, 90, 93). So, if we take as the indicator of civilization progress, the level of the human spirit victory over the forces of nature, then it will be cleared that the spiritual laws are more important than physical laws.

Charles Darwin (1809-82) believed that all living species have become of the other types by natural selection, because of overall changes in both the organic and the inorganic world are the result of evolution laws, rather than a purposeful intervention "from above" (Darwin, 1906). The main causes of changes are living conditions, which may affect the living organism directly or indirectly. In the paper *On the Origin of Man*, Darwin wrote that the changeability of the domain structure of the body and mental abilities are "a result of the same general causes, and they manage the same biological laws, which are subject to other organisms" (Darwin, 1906). Nevertheless, to the extent the development of civilization, according to Darwin, man is less dependent on natural conditions.

Herbert Spencer (1820-1903) is in the monumental 10-volume *System of Synthetic Philosophy* presented the principles of social evolutionism. Spencer started from the principled unity of the world and the laws governing it, as one of the premise of the theory of social development. According to him, the real subject of scientific research is not an isolated area, than the world as a development unit. He singled out three phases and three kinds of evolution: inorganic, organic and supraorganic, among which took place transitional seamlessly steps ("by insensible steps"). The laws of all three phases of evolution are the same, but the occurrence of multiple phases can't be reduced to lower forms. The society is also part of nature, "the organism". In accordance with a principled philosophical thesis about the unity of the world, "principles" or "general laws" of the organization of biological and social organisms are identical. Adjustment of man to the collective action, to the extent of settlement of the Earth, is done through social institutions. The more people, the more must be organized in accordance with general law that gain weight causes complexity of structure and function differentiation.

Social evolutionism emerged from the positivist naturalism. The history of humanity was regarded as a reflection of the history of nature, or simply the natural history. Geographical researches of man and the world are based on the ontological unity and methodology of natural science.

Posibilism and "Human Geography"

Geography in France had close relationships with the humanistic methodology and positivistic sociological school. It was, also a significant, learning of possibilism (fr. *possibilité* - option), to strive only for possible and achievable. This opportunistic direction originated in the French labor movement at the time of the Second International. This means that Geography should seek opportunities provided by nature, not necessity.

Emile Durkheim (1858-1917), French sociologist, noted the problem of theoretical and practical defining of the relationship between the individual and society, instead of nature and man. This problem appeared because of conviction that the individual is *finis nature*, and beyond that there is nothing that would be attainable in science. Since it understood that "above the individual there is society, which is not being formally and considerate but the system of acting powers, became possible new way of explaining the man". Starting from the Kantian dualism of space and time, Durkheim separated "social" from "spatial", and mark off the object of sociology (explanation of the social structures with a focus on social processes), from the object of human geography (Geographie humaine: explanation of the spatial structures with a focus on spatial processes).

Paul Vidal de la Blache (1845-1918) believed that the main subject of human geography (Géographie humaine) has to be purposeful activity of people, focused on the

transformation of the environment. In the process of ecumenism expansion certain human groups have created the appropriate levels of civilization and according to concrete possibilities (possibilité), different ways of life (*genres de vie*) (Blache, 1922).

The concept of social space was introduced in geography by Max Sorre (Maximilien Joseph Sorre), starting from the E. Durkheim's research papers (end of XIX century), and the works of the Chicago school of ecology of man, from the twenties of the twentieth century. Sorre in his work *Les fondements de la géographie humaine*, defined this concept as "an active form of human group adaptation to environment" (Sorre, 1947-48, IV). The activity of people is based not only on the struggle with a variety of forms and forces of nature, but also on mutual cooperation. The society is because of that a product and creator of his environment.

J. Brunhes (author of *Géographie humaine*, 1902), believed that human geography basically has to deal with "the material products of human activity", while the people themselves, as well as mobile and inconsistent element, can have importance for geography only as "element of the settlement, dwelling" (Brunhes, 1910). Brunhes introduced the term *population* in geography, which he used to denote the complex characteristic of the settlement (house types, architectural forms, tools, methods of land use) and population of the region (physical and folkloristic features of population).

John Cvijic (1865-1927), Serbian geographer, noted the lack of methodological anthropogeographical works of F. Ratzel and J. Brunhes, because they were focused more attention on the method of territory occupation and forms of material culture - the economy, settlements, houses, roads, etc., while the forms of social organization were less interested, the spiritual culture even less and about the religious beliefs they often had misleading. Because of that he was mitigated the environmentalism in anthropogeography by humanized and anthropocentric approach. Cvijic in *Anthropogeography of the Balkans* posed three key issues: migration, origin of the population and psychological characteristics of the Balkan peoples. He also initiated the study of types and location of settlements, lifestyles and cultural zones. His main ideas were given definitive form in "La Peninsula Balcanique, *Géographie humaine*" (1918). According to the French geographer Gilles Zion, the founder of the Serbian anthropogeographical school discovered to geographers new horizons and teaches them so generous application of geographical methods, that his work is not only the value because of the researched subject, but it is worth even more because of the spirit and originality of the method (Грчић, 2004). Also, this work may be the precursor of the cultural geography, which is defined by C. Sauer.

The idea of social production of space initiated H. Lefebvre (Lefebvre, 1991; 1994). This social-philosopher in his "unitary theory" tried to find a theoretical framework that would link the two aspects of human (social) spaciousness: on one side of the *physical* (material), "objective" or "external", and on the other side of the *mental*, "subjective" or "internal" aspect of spaciousness. In order to overcome the materialistic and idealistic interpretation of space, Lefebvre was placed at the center of attention "social space" as a "third" human aspect of spaciousness, which connects the other two, but can't be reduced in any "material" or the "mental" aspect (Lefebvre, 1994). After that has been appeared the concept of "network society" by Castells, where the flows of goods and information across a global network are more important than space and position (Грчић, 2011).

In Geography became very popular the interpretation of social space according to the theory of symbolic interaction of E. Cassirer (Wilson, 1980). Cassirer analysis the nature of man, proceeding from his feelings, needs and thoughts related to each other through interaction. Symbolic forms are the language, art, religion and history (Cassirer, 1953). Such conceptions of space are close to the *humanistic interpretation* and the concepts of iconography and hegemony of communication by Gottman, topofilles (Yi-fu Tuan) and topoanalyses, where the emphasis is on the interpretation of cultural phenomena, causal

relationships and the spirit of place (*Spiritus Loci*). Humanistic geography, opposed to quantified positivist science, focuses on the culture, especially the spiritual.

Human, Social and Cultural Ecology

Recognizing the role of the environment as a factor shaping the economic and cultural structure of the human communities, French geographers have noticed ever-growing importance of human activity to environment. So, the relations between human communities and the environment were recognized as a link with a dual character, ecological by the interpretation of E. Haeckel (Haeckel, 1874). The new terms appeared "cultural ecology" and "ecology of man" (human ecology). In this sense, American authors have been working, K. Whistler, the creator of the concept of *culture area*, and J. Steward, a researcher of the environmental impact of man and his culture in certain places.

H. Barrows (Barrows, 1923), one of the founders of the Chicago school of *human ecology*, based on the works of George Perkins Marsh, also stressed the link between human communities and their environment, emphasizing those aspects which concern the human use of natural resources and are associated with social needs and competition. Due to the dynamics of ethno ecosystems, disturbances occur (stress) in the system of ethnos - environment, resulting in adaptation of ethos to landscape (*landshaft*) which inhabits and feeds from. The concept of *human ecology* by H. Barrows highlighted the human adaptation to environmental impacts, rather than the reverse situation, where the environment is determining factor in the human occupation of the landscape. Environment is considered implicit as a set of inputs which determine the resources and sets limits to the human community. Adaptation is considered through the processes of concentration, segregation, diffusion, migration, environmental inertia.

Ecological concept of Barrows initially was not accepted by geographers (because of the implicit geographical determinism), but sociologists who used it as a tool for analyzing the macro features of social organization, with an emphasis on spatial relations in society. The emphasis has gradually moved aside from structural to functional characteristics (Morgan, R. 1980). In this connection, was developed the *gestalt* concept in psychology and functionalist approach to sociology and anthropology. The works of sociologists from the University of Chicago after the Second World War aroused the interest in the application of ecological concepts in urban and social geography and cultural ecology.

Cultural ecologists believe that successful civilizations become larger in population. The introduction of agriculture, social changes have occurred which caused the combined effects of population, economy and environment. The excess energy, generated because of the agrarian revolution, caused the population is growing faster, so there is social change and development of complex societies and new state organizations, which were initially justified because of the need for irrigation field organization and redistribution of resources during the environmental stress. The economy is an important factor which development is changing environmental conditions. Darwin's theory of adaptation of living organisms by changes of the environment is pure metaphor. Social organizations, similar to organic species, are changing with fluctuations of environmental stresses and conditions, or are put out in ecologically interdependent world. Variable environment creates a limited set of features or conditions in which culture can find resources or disappear.

Karl Butzer (Butzer, 1980) illustrates *the cultural ecological approach* by environmental stress in ancient Egypt, as one of many factors which in combination can cause a process of collapse of civilization. Butzer believes that civilizations behave as adaptive systems rather than organic entities, the life cycle from birth, to growth and death. Civilizations become unstable "when bureaucratic preoccupations have excessive requirements in the manufacturing sector... The decline results in the case of linking

reciprocal reinforcing process, not from senility or decadence" (Butzer, 1980). In the context of geo-archaeological studies the rise and fall of ancient Egypt and the kingdom of Aksum in Ethiopia, Butzer presumes that the archaeological sites are parts of geographical areas and are an integral part of the human ecosystem. The primary goal is more than an interpretation of specific local archaeological sedentary systems: it is the study of the place as a part of the human ecosystem complex, with which society was to interact spatially, economically and socially (Butzer, 1981., P. 471).

Cultural Anthropology

Dynamic analysis of cultural space caused, in the early XX century, development of the *diffusionism* and theories of cultural elements migration. Diffusionism is contradictory evolutionism, which was considered the unique world process of cultural evolution, paying little attention to the geographical "details". Diffusionism in his fight with evolutionism, stressed the primacy of transfers over the primacy of development, tried to extract the geographic component in the cultural process. Leading authors, who laid the foundations of diffusionism, were E. Burnham and L. Frobenius. Frobenius created the concept of *culture morphology* and even founded in Frankfurt, in 1925, Institute of Culture morphology. In the context of cultural geography development, it is possible to pay attention to the fact that the culture morphology has two dimensions - *spatial* (the cultural circle, complex of cultural characteristics which have a spatial relationship) and *time* (cultures go through life cycles and create the cultural layers). F. Grebner has given particularly valuable contribution to the development of diffusionism in his famous book "The methods of ethnology", which was released 1911. The process of cultural diffusion is essentially geographical. In the basic process of cultural diffusion is acculturation. We can say that, the cultural diffusion is territorial projection of acculturation (Туровский, 2001).

In the first half of the twentieth century, *Franz Boas* (1858-1942), American anthropologist, a Jew originally from Germany, debunked the misconceptions of racist craniology and divisions between "primitive" and "civilized" cultures. Representatives of different cultures think differently, he thought, but it is not because of the differences in mental development, but because opinion in entirety is a reflection of inherited traditions of the community it was separated from, and the environment to which is connected (Boas, F., 1982). Boas was conducted empirical research that contradicted American belief of the hereditary "weakness" and "lower value" of certain immigrant nationalities, as it turned out to immigrants in the U.S., with better health and economic conditions, rapidly reinforced and equated with other residents. His belief that the *environment*, not biological heredity, is major determinant of human character and men's behavior, accepted some of his students and developed the theory of *cultural determinism*, which reaches a crescendo in the debate "Education against nature" (nature versus nurture) (Monaghan J. and Just, P. 2000).

Boas rejected theoretical approaches of evolutionism and diffusionism and pleaded for field researches of cultural particularism, those processes that affect the formation of a specific cultural style. Field researches of his students confirmed the conclusions about cultural relativism, because a huge variety of data can't be enrolled in the rigorous theoretical schemes of the nineteenth century. Boas's method is extended to England at the beginning of the twentieth century. At that time the highest authority in Oxford in anthropology was R. R. Marett. He was a conservative opponent of the field work. According to Marett, there is no need to study the behavior of savages on the spot, "because the same behavior can be seen in Oxford hall for public performances". In reality, He was contributed to the popularization of research results, calling researchers from the field to be teachers in his Oxford seminar.

Cultural geography

Cultural geography as a rigorous science with its methodological apparatus occurs in the first half of the twentieth century, when researchers began to synthesize long time collected factual material about the cultural diversity of ecumenism, to discovered the mutual relationships and regularities, constructed geographical models with the aim of the new way the world views and think through the course of history in space-time continuum, the opposite geographical determinism and static horologic approach in studies of peculiarities of the distribution of cultural elements and forms. The pioneers of this scientific discipline were researchers Carl Sauer and Wellington Jones.

Carl Sauer (1889-1975) thought that the geographical determinism is not correct, and geography should not be defined as the environmental impact study, as not to be considered a priori that the natural factors are creating the culture layer. Natural influence, in his opinion, should not be underestimated, nor deny, but it should not to be the base of cultural and geographic research. Instead he proposes the *concept of cultural landscapes* (landshafts), which according to him apart from the natural and consists of the creation of man. In other words, the emphasis is transferred from the study of the impact of natural conditions (as was characteristic of early Anthropogeography and Human geography), on the culture, human activity, which is an independent factor in shaping the landscape. He talks about three phases of cultural geography development, from Humboldt: descriptive (geographical), genetic (research background appearances) and comparative (classification of the regions). Sauer is not entered into the evolutionary scheme Anthropogeography of F. Ratzel and geographic determinism, because they are contradictory to his notions of cultural geography.

C. Sauer understood cultural geography as a part of human geography - "Anglo-Saxon" origin of the scientific direction, which was replacing the "Germanic" Anthropogeography and absorb all the humanistic geographic disciplines. *California School* of cultural geography, which founded K. Sauer with associates at Berkeley University, considers human creations as a phenomenon of cultural development of their geographical origin, followed by their distribution (diffusion). The school has close links with diffusionism in anthropology. *School of the Midwest* or Chicago School of human ecology, considers cultural elements as parts of the functional territorial complexes. Instead of the evolutionary approach of California schools, Chicago School suggested the functionalist approach. *The integrative approach* is based on research of the territorial peculiarities of cultural processes. This may also have a structural approach, which assumes the analysis of distribution of cultural forms and the regionalization of the territory, and the evolutionist approach, which studies the distribution and diffusion phenomena, and the functionalist approach, which researches the functional unity of the territorial complex (Туровский, 2001).

C. Sauer was in the article "Morphology of Landscape" (1925) introduced cultural geography with the concept of "cultural landscape". According to one definition, characteristic of the American school, "cultural landscape - it is an artificial landscape, which creates cultural groups, settling the land" (Jordan, Rowentree, 1986), or as a "tangible evidence of a given culture" (Felmann J., A. Getis, J. Getis, 1992). There is a tradition to observe and describes, primarily, the visible side of the cultural landscape, its external shape (appearance) as a system of settlements, land use, landscape architecture. Each type of culture leaves its visual traces on the earth's surface. If we followed Sauer: "The construction of the landscape include: 1) the natural features of the territory and 2) forms, which occurred in the physical area by people activity, the cultural landscape" (Sauer, 1952). The concept of cultural landscape is close to the concepts of "cultured" or "anthropogenic" landscape and the Marxist concept of "humanized nature".

Cultural geography is dividing according to cultural groups in the area, for example, geography of religion, ethnic geography and linguistic geography. However, complete cultural region (landscape) is quintessence of the cultural geography. New post-structuralistic and post-modernistic ideas encouraged the formulation of "New cultural geography", which introduces new methodological approaches such as humanistic (behaviorist), radical (critical), and new themes characteristic for "Cultural transition". Contemporary cultural landscapes are the result of human activities and decisions. The terms region, environment, landscape (scenery, landschaft) are the product of human consciousness. Complex landscapes, which create the environment of man, often have esthetical or ethical dimension, which is in the scientific approach neglected.

Chorological Conception

At the end of the nineteenth century appeared a reductionism and differentiation of geography in the disciplines. There was a need to clearly define the subject of general geography as an independent science, but not as a conglomerate of specialized disciplines. This question directly relates to the criteria of geographical objects and methods of their study. Chorological conception comes directly from the philosophy of *Immanuel Kant* (1724-1804). The Kantian conception of geography and history cover the whole of our knowledge about the world - space and time. Systematic geographical studies had to be only a step to the final synthesis of the whole science of in categories of spatial structure of geographical space or region (Hartshorne, 1939). In accordance with this standpoint, anthropogeography has tended to perceive the spatial aspects of the relationships between natural and social phenomena, not only their distribution but also the organization and interaction. In the focus of the interests was the man by himself, as a social being, which explores the space for their existence. The problem of laws that govern human existence in a geographic space has become a principle scientific task of anthropogeography, while the issue of the region marked its object of study.

Chorological principle is prevalent in early twentieth century through the works of German geographer *Alfred Hettner* (1859-1941). Studying the specification of geographic phenomena and regularities of their development he has replaced with considering "material filled space". "Considering things and processes of the Earth's surface with chorological point of view - it means to understand them as not like them, and not in their development in time, but as the fulfillment of space" (Hettner, 1927). The principle is rejected environmental causality and reducing geography on the level of "physical geography". The criterion of "geographical" objects, he saw in their relationship with a certain part of its territory. Therefore, he called geography *chorological* science, a science of objects distribution in space. Interdependence has reduced to the external characteristics rather than genetic and causal connections. This concept was suitable for military geography, but not for scientific explanation. Chorological geography is typical of "Geography of objects" (natural and social) which was created for military operations. According to Hettner (1927), geography is divided into two parts: general and regional. He stands and the third part - a comparative regional geography, but it is not considered essential. General geography studies the spatial distribution of certain types of objects on the Earth and its major parts. Regional Geography studies the sum of various species in the lower parts of the Earth. The ultimate goal of geographic disciplines, including cultural geography, coincides with a view of geography as such. It is the achievement and understanding of spatial differentiation of the Earth. In essence, cultural-geographic approach is chorological (Hettner, 1927).

Modern geographic method is based on chorology, combined with the principle of complexity and the principle of regionalism. In addition of a general chorological approach there is regional chorological approach (which is not predicted by Hettner), so the

disciplines such as political, economic and cultural geography, including parts not only of general geography but also of regional geography, so in their names have the word "regional". *The systems approach* is enabling to observe the region as a complex system (geosystem), but methodologically preferred physicalism, more than humanistic and anthropocentric approach (Грчић, 2009).

The Principle of Regionalism

The principle of regionalism implies a specific territorial "integrity" of natural and social phenomena. The original geographical concept of "entirety" is essentially an intuitive concept of functional region, based in the French school "geography of man" (Vidal de Blash, and others). The functional region is a complete set of functionally related objects, natural and anthropogenic, in the territorially defined area on the Earth's surface. Region can be formal (based on the method of knowledge), functional (based on the criterion of needs) and planning (based on human practice). In other words, "region" is an instrumental concept that serves to systematize the elements of the human environment (formal region); "region" is also objectively existing entities in the human environment (functional region); "region" is a mode of man, which is used to adjust or changing the environment to meet the needs (planning region). In the latter sense it is a creature which has material and humanities base.

Richard Hartshorne, believed that the real existing regions are only the states, and all other are intellectual creations. Hartshorne in the book "The nature of geography" (Hartshorne, 1939) rejects the thesis of the region or landscape (landshaft) as a complete formation, attributing the status of completeness only to biological organisms. Regionalism as a form of regional approach in the United States, is characterized by empiricism (regardless of the many theoretical papers), considering the region as a territory in which coexist the most diverse phenomena and processes. Reliance on the interdependence of phenomena, according to Hartshorne, does not solve the problem, because the substantially is not separate from unsubstantially. The point is not in the mutual dependence, but in relationships that create a certain type of integrity. Analyses of cause-effect relationships in a particular territory, without qualitative research of integrity objects and its various properties, are leading to the principle of individuation (uniqueness) in geography, and to disclaiming the applicability of the law of geographical objects.

Cultural-geographical regionalization is a process of space dividing in cultural regions; appears as a higher form of regionalization. On the cultural-geographical regionalization is connected another theoretical problem - *individuality* and *uniqueness* of regions. Each cultural region is uniqueness because it represents a unique set of characteristics. This means, region must have its own name and location on the map - the criteria of individuality. However, based on some similarities between the regions, it is possible to study their typology and taxonomy (hierarchy). There are three types of cultural regions - the *formal* (cultural area), *functional* or nodal and *vernacular* or informal regions.

Cultural region as geographical complex is perceived as a differentiated territories, which should be studied from three aspects: ecological (links and relationships of people and the environment), evolution (changes in the landscape over time) and regional (stamp of human culture in the area as a criterion for cultural -geographical regionalization).

The study of cultural regions can be performed by several parameters: morphological-physiognomic (landscape), genetic and functional.

From the standpoint of *morphology*, cultural region contains the landscape (material, physical) and intangible (spiritual, informational) component. *Genetic approach* involves the study of historical layers - testimonies of different epochs. *The functional approach* is based on applying model "center - periphery", which involves researching of innovative (central) and traditional (peripheral) forms of culture. We should explore their

complementarily, rather than emphasize antagonisms and highlight "progressivity" centers and "backwardness" of peripherals. "But the shadow of subjective judgments remains". (Туровскиј, 2001). Some cultural landscapes become the object of cultural and natural heritage, in specially protected territories.

Another important parameter is the *size of research*. Cultural-geographical regionalization has its own taxonomy, in which are differentiated the cultural-geographical units of different levels. In the first approximation we can divide the world cultural regions (zones) at the global level, *civilization*. But this "regionalism" should be distinguished from conglomerate of cultures such as Africa or limitrophic (transitional) zones, such as the Balkans, Caucasus, and Central Asia.

Conclusion

Researching the impact of natural factors on the cultural-historical process of global and regional scale has a long tradition, which proof about the importance of this problem. This question was from ancient times until today, a complex field where were confronted the philosophical concepts and scientific theories related to the ontological structure of the world and understanding the regularities of its functioning. A long collection of factual material about the cultural diversity of ecumenism, has led to attempts to synthesize this material, discover mutual relationships and regularities, and construct geographic models. However, in each geographical synthesis appears the methodological problems - how to coordinate nomotetic and idiographic approach to overcome the opposition between holism (universalism) and reductionism (chorologism), between logical positivism and phenomenology, to overcome the extreme determinism of two types - natural and cultural. Therefore, any attempt to create a picture of the world and develop a course of history in space-time continuum, much depends on the author's approach, and the creative imagination.

References

See references on page 17.